

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**М.И.РОСТОВЦЕВ. ЭЛЛИНСТВО И ИРАНСТВО
НА ЮГЕ РОССИИ. ОБЩИЙ ОЧЕРК.**

Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.

**M.ROSTOVTZEFF, HON. D. LITT. IRANIANS AND GREEKS
IN SOUTH RUSSIA.**

Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°.

M.ROSTOVTZEFF. LES ORIGINES DE LA RUSSIE.

“Revue des études slaves”, 1922, с. 5–18.

**М.И.РОСТОВЦЕВ. СКИФИЯ И БОСФОР.
КРИТИЧЕСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ
ЛИТЕРАТУРНЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
(Российская академия истории материальной культуры),
1925, VIII + 623 с.**

Академ[ік] Мих.Ів. Ростовцев, зробивши собі ім'я в початку 1900-х рр. працею з сфери економічної організації старого Риму* (організація державних доходів за імперії, митна справа, каталоги римських пломб і т. д.), доволі скоро переніс свої інтереси на його східні геленістичні провінції, їх археологію, культуру, мистецтво, побут і спеціально став віддавати свою увагу геленістичній чорноморській культурі. Від дрібніших розвідок (першою в їх ряді, здається, була студія про археологічні сліди римських залог Криму, опублікована 1900 р.*) перейшов до більших праць археологічного і культурно-історичного змісту: перед самою війною вийшла його студія про декоративне мистецтво чорноморське, в двох томах* (в першому — студія, в другому — малюнки), на російській і французькій мові. За нею він ладився випустити велику працю “Исследования по истории Скифии и Босфора”, вже почав її друкувати, але революційна завірюха перебила сю роботу, книга не вийшла, замість її автор випустив в другій пол[овині] 1918 р. популяризацію своїх поглядів на ролю грецького та іранського елемента в культурнім житті Чорномор'я*, а скоро й сам опинився поза звичайним кругом своїх занять: “на нещастя, Росія для нього замкнулась на довгі часи”, — як він пише в передмові до своїх “Іранців”. Від червня 1918 р. він працює в Франції й Англії — читає курс в Collège de France, в Оксфорді, потім об'їздить з курсом про східне і грецьке мистецтво Чорноморського побережжя американські міста і, нарешті, займає катедру історії в маленькім провінціалнім університеті Сполучених Держав — в Madison (штат Wisconsin). За сей час з'явився ряд його статей і заміток у французьких, англійських і американських часописах — загальний огляд важніших від-

крить і наукових праць щодо чорноморських країв в “Journal des Savants”* (1920) і спеціальніші статті: “Queen Dynamis of Bosphorus”, 1919, “L’Age du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l’Egypte Protodynastique”*, 1920, “The Treasure of Astrabad”, 1920, “South Russia in the Prehistoric and Classical Period”, 1921, “Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale”, 1921*. А далі приймається за більш систематичне оброблення матеріалу в ширшій праці, розкішно (і, на жаль, непомірно дорого!) виданій оксфордським видавництвом. Се розширена, документована і до більш синтетичних висновків приведена петербурзька праця автора про “Эллинство и иранство”, продовжена проєкціями в часи Київської держави, котрі він обробив в спеціальній статті, уміщеній в паризьким “Revue des études slaves”. В сумі вийшла праця, варта уваги не тільки з огляду на вплив, що вона матиме, без сумніву, на уявлення заграничного ученого світу про початки нашої культури й державності, але також і з огляду на інтересні, хоча й далеко не безспорні гадки, висловлені в ній на сю тему.

Останній висновок автора висловлений в отсих міркуваннях*:

“Що важно — се факт існування в IX в. Київської держави, і другий — її оригінальна організація, котрій ми не можемо підшукати ніякої аналогії в тогочасній Західній Європі з її феодальною системою. Дійсно, все здається оригінальним в сій історії формації Руської держави. Виключно торговельний характер міст та їх людності. Широка екстенсія їх торговельної діяльності — на полудне до Константинополя, на схід — через міста Керченської протоки і через степи до Кавказу, до Центральної Азії, до Китаю, до Індії, на північ — через Новгород, Ростов, Волгою до берегів Балтійського й Білого моря. Контраст, що виявляється між ступенем розвитку города-держави і примітивною племінною організацією слов’ян, що населили міста, — між передісторичним способом життя племен і високою цивілізацією міст. Нарешті сама форма правління — дивна комбінація військової влади з міською автономією.

Розважні західні медієвісти, беручись до порівняної історії різних країв Європи X віку і пізніших, дивуються глибокій різниці, котру вони констатують у сім виступі сучасної історії між Сходом і Заходом. В Росії² початкова еволюція була означена торговельними відносинами і містом, тимчасом як в Західній Європі вона направлялась хліборобською працею і тим типом політичної організації, що репрезентувалась “маетком-державою”, — а на Русі сей тип з’являється тільки в XIII віці і в формі, радикально відмінній від західної.

Тут лежить суперечність, з котрою не можна було дати собі ради починаючи руську історію, як то звичайно роблять, в IX віці, з Літописею, —

¹ Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низьким стані англійського фунта коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки!*

² Чи — на Русі? Не знати, що передає у автора тут Russie; див. про се нижче.

таки ні один історик і не дав собі з тим ради до нинішнього дня. Основна помилка, спільна всім історикам, се змішання, або скорше — трудне розділення, так щоб справа йшла про зовсім різні речі — історії слов'янського племені й історії краю, що став ареною сього племені. Се ж значить забувати два істотні факти: що історія Росії іде в минувшину далеко поза історію слов'ян, і що сеї історії не можна представити відокремлено — незалежно від історії культурного світу епохи греко-римської і епохи руху народів, — бо Росія, і особливо Росія Південна, брала участь в житті сього культурного світу. Коли відступити від концепції історії Росії, зведеної виключно до історії руського племені, та поглянути на сю історію з становища ширшого — історії загальної, тоді стане зрозуміло багато таких фактів, які досі були темні, й сама історія нам уявляється в новому світлі.

Початки культури в степах Росії, понад великими російськими ріками — Дніпром, Доном і Кубанею, далеко раніші, ніж думають звичайно. На самім світанку історії, від часів, котрі наші історики мають звичайно означати як “передісторичні”, життя сих степів нерозлучне від життя трьох великих огнищ культури: східної культури Передньої Азії, культури Середземної і культури Центральної Європи. Кубанський район від мідяної доби викриває перед нами розвинену культуру, споріднену з найстаршими культурами — Месопотамії, Туркестану, Єгипту. Район Дніпра в тих же часах дає багатий паросток середньоевропейської культури, з маркою сильних впливів полудневих і східних. Чорноморські побережжя від самого початку беруть участь в культурі Середземній. Вже в сих часах, почавши від мідяної доби, мешканці Дніпрового та Кубанського району поступово переходять від кочового побуту до осілого, і на берегах Дніпра, а правдоподобно також і на берегах Дону та Кубані з'являються перші постійні угруповання осад”.

Підчеркнувши те значіння, яке мусило мати утворення на чорноморському побережжі, одної по одній, “великих індоєвропейських імперій” — “кімерійсько-тракійської в X—XIII в. і скитської в VIII—III в.” — для притягнення грецьких колоністів та для поширення чорноморської культури в глибину суходолу, автор зазначає далі наступство в сій ролі, хоч і в ослабленій мірі, держави Сарматської і Готської і дає такий вислід:

“Ся історична еволюція пояснює нам головні риси економічного, соціального й політичного життя Київської Русі. Ся Русь була одночасно одним з останніх огнів в однім історичнім ланцюгу і першим — в другому. Київська Русь була новим спадкоємцем воєнних і торговельних держав, що творились і трималися в Полудневій Росії, одна по одній, від X в. перед Хр[истом], і матір'ю нових руських держав з їх різною долею — я говорю про Русь Галицьку, Русь Білу і ту, що стала “Росією” і ми її називаємо також Великою Росією¹.

¹ Чи, може, Великоросією? Уживання слів *Russie*, *Russia* однаково в значінні “Руси” і “Росії”, таким відмінним і повним спеціальних особливостей для нас, не тільки що ставить в

Київська Русь дістала спадщиною від своїх попередників усі специфічні прикмети, що характеризували Полудневу Росію в епоху класичну і в епоху переселень, їх характер воєнний і торговельний, їх тенденцію наблизитись якомога до Чорного моря, їх орієнтацію на полудень і схід, а не на північ і захід. Як культура скитська і сарматська, як культура готська, так і київська була культурою полудневою, пересякненою елементами східними. Ся культура в тих часах була репрезентована Візантією, і культура, при-

трудне становище перекладчика — яким словом: Русь чи Росія сей вираз перекласти, але викликає певну неясність і у читача — який зміст вкладає в се слово автор, у котрого, без сумніву, виявляється певна тенденція — зв'язати з новою чи недавньою Росією, в її політичній розумінні, ті далекі почини цивілізації і організації чорноморських країв. Суворо оцінюючи в останній своїй праці мою історію України (хоча з змісту її черпає повною рукою) за те, що вона, мовляв, перейнята бажанням “цілком відділити руську історію від української і виключно сій останній віддати історію Київської держави”, так що аж прикро сю книгу читати (*font de la lecture du livre entier une tache pénible*), сам автор робить лиху прислугу своїм читачам, старанно зливаючи в один клубок “Росії” всі ці культурні райони й епохи, так далекі від тих форм і явищ, які звичайно мисляться під сим терміном. У західних читачів і так здебільшого Русь Київська, Московська й імперія XVIII—XIX в. зливаються в одно доволі неясне поняття, з границями імперії XIX віку. Старання ж автора підчеркнути історичне наступство сеї формації та органічні зв'язки її з тими далекими епохами й культурами не проясняють, а затемняють для них історичну перспективу. Московські книжники XI—XVII в. досить попрацювали в сім напрямі, і українська історіографія одним із своїх завдань ставила розмотання сього клубка умисних і неумисних підстановок і перемішань. На жаль, стара схема Іловайського, наперекір децентралізаційним тенденціям революції, знаходить собі нових оборонців серед учених, від котрих можна було сподіватись чогось ліпшого. Свою англійську працю акад. Ростовцев кінчить такою панорамою:

“Руські (Russians) були змушені уступитись (перед татарами) в Карпати на заході, в багна горішнього Дніпра і Прип'яті на північному заході, і в ліси горішньої Волги й Оки на сході... Але, уступаючись, руські понесли з собою традиції Київської Русі і важні здобутки культурного життя, що було наслідком їх постійних зносин з Грецьким і Орієнтальним світом в століттях існування Київської держави. Ми не повинні забувати, що сі століття дали змогу руським не тільки вживати добродійства класичної цивілізації, але й сотворити свою власну слов'янську культуру — культуру, подібну до візантійської, але заразом і відмінну. Чудовий розцвіт мистецтва на Русі, котрої столицею був город Володимира, протягом XI, XII і XIII віку, і в Галицькій Русі того самого часу, показує, як глибоко закорінилась на Русі класична цивілізація. Татарське ярмо не дало руським розвинути сю спадщину вповні і стати цілковитим спадкоємцем візантійської імперії. Але ся спадщина дала Московській Русі змогу спастись від розпущення в морі східних кочовників, заховати свою національність, свою релігію й свою державу і пізніш — увійти до родини європейських націй з своїми особливостями і своїм національним духом.

В сім новім періоді Русь уже не мала більше своєї орієнтації на південь і схід. Сила обставин — упадок культурного життя в візантійській імперії, утиск татар — змусила Росію обернутися на захід, до Балтійського моря; зв'язатися з Західною Європою й її культурним розвитком тепер стало останньою метою руських зусиль...

Кімерійська, скитська, готська, київська, галицька і всяка інша історія об'єдналися в Московській Русі і щасливо скінчили своє існування.

Історія не знає ні пауз, ні перерв, в своїм розвитку. Нема їх і в історії Росії. Слов'янська епоха — одна з епох розвитку Росії як такої. Але слов'янському племені вдалось сповнити кардинальну річ, котрої ні фракійці, ні іранці, ні германці, ні монголи не могли чи не хотіли здійснити. Для тих народів Росія була засобом для досягнення їх головної мети — завоювання Західної Європи. Для слов'ян Росія була їх кінцевою метою і стала їх краєм. Вони зв'язались з сим краєм назавсіді, і Росія завдячує їм не тільки своє ім'я, але також і свій спеціальний державний лад і цивілізацію”.

йнята київською державою, була візантійська. Київ і Новгород стали малими Візантіями, як Трапезунд над Чорним морем, Ані в Арменії і сербські та болгарські столиці.

Західний елемент у Києві був підпорядкований за весь час, поки Київ міг підтримувати свої зв'язки з Чорним морем. Новий період — впливу північного й західного — відкривається в історії Росії тільки з того часу, як татари відділяють Русь від візантійського світу, заснувавши в степах Полудневої Росії останню воєнно-торговельну державу, орієнтовану на південь і схід — останній паросток держав Кімерійської та Скитської¹.

Сей начерк — без сумніву, інтересний, здатний будити гадки: він захоплює читача сміливістю свого пориву. Має, однак, більш декларативний характер, бо в самих працях автора далеко не реалізується, як побачимо далі. З другого боку, він в значній мірі справедливий доти тільки, доки звертається з своїми докорами за занедбання передслов'янської доби на адресу істориків великоруських, особливо Ключевського, котрому автор головно завдячує свої поняття про слов'янську добу. В примітках до своєї англійської праці (с. 238) як тих, “що заперечують існування якого-небудь зв'язку між історією слов'янською і передслов'янської Росії¹ або, краще сказати, — можливість його знайти”, він називає Ключевського і Платонова, і тільки у “археологів” Забеліна і Кондакова знаходить, що вони “почували скорше, ніж шукали” згаданий зв'язок; у нас же, киян — у акад. Багалія і у мене, він знаходить трактування сих двох періодів — але “в представленні, а не в зв'язку”². В дійсності, неважаючи на таке різке підчеркування своєї концепції як чогось зовсім нового і небувало, автор реально поступає не багато далі поза те, що робилось в сім напрямі в українській історіографії. Київська школа 1880—1890 рр. під проводом В.Б. Антоновича, власне, працювала в сім напрямі — тіснішого зв'язку слов'янської доби з спадщиною передслов'янських часів; сам В.Б. Антонович в організованих ним публічних лекціях з нагоди сенсаційних відкриттів палеолітичних і неолітичних київських осад, зроблених в 1893 р. Хвойкою, продемонстрував дуже проречисто наперствование культур і рас в Київському районі. В I томі своєї “Історії України”, що вийшла кілька років по тім, я старався зробити те саме для цілої України. Правда, ні в начерку В.Б. Антоновича, ні в моїм не було тої декларативної сторони, того підчеркування аналогій передслов'янських і слов'янських формацій, в котрім ак[адемік] Ростовцев іде часом таки і занадто далеко. Але основна ідея — що слов'янське розселення покористувалося в широкій мірі культурною спадщиною попередніх розселень — виступала в тих українських працях уже доволі виразно. Конкретно ж переходів певного культурного добра з одної верстви до другої і ак[адемік] Ростовцев не показав — хоч розпоряджав значно більшим матеріалом, принесеним останнім передвоєнним десятиліттям. Його мірку-

¹ The history of Slavonic and the history of pre Slavonic Russia.

² Treatment of the two periods is apposition not connexion.

вання, що політичні й соціальні форми Київської доби копіювали кімерійські, скитські чи сарматські взірці, лишається тільки гіпотетичним постулатом, що мусить бути перевірений і досліджений від початку і до кінця. Отже, признаючи, з методологічного становища, цінність піднесених автором гадок, я й кажу — дивлюсь на них тільки як на декларацію: побажання, а не здійснення!¹

В своїй англійській праці, як і в попередній російській, ак[адемік] Ростовцев ставить своїм завданням вислідити перехрещення на території “Полудневої Росії” впливів східних і полудневих, що йшли з Кавказу і Чорного моря, грецьких — що йшли з морських берегів, і західних, що йшли від Дунаю, та утворення від часу до часу, наслідком сих перехрещень, мішаних культур, що в один бік — “великими руськими ріками” ширились і впливали на “Центральну Росію”, а в другий бік — на Центральну Європу, особливо дунайський район (с. 7). В дійсності, одначе, він займається тільки тими східно-полудневими течіями, що йшли з Кавказу, з євразійських степів, з грецьких колоній, — їх перехрещенням і комбінаціями — тим, що вже досить сильно було підкреслено в працях Кондакова й ін. Вказує, напр., на вироблення в сій амальгамі т. зв. готського стилю, що був понесений на захід германськими народами — факт дуже не новий, піднесений Штерном, принотований і в моїй “Історії України-[Руси]” (т. I, с. 57 третього видання); розуміється, ак[адемік] Ростовцев мав змогу його обговорити ширше і докладніше, але се не відкриття. Зате західні впливи на чорноморській території не висвітлені ним зовсім. Напр[иклад], культуру мальованого посуду автор збув цілком незначущими фразами на двох сторінках, с. 15–17, виявивши доволі слабе обзнайомлення з сею справою, і цілком ухилився від розв’язання питання про її відносини до центрально-європейської кераміки. В справі ранньої металічної культури західного степового району — Подніпров’я і далі на захід — та її залежності від західної (т. зв. гальштатської) виявляє він повну безпомічність: заявляє цілком справедливо, що питання се може бути розв’язане “тільки на місці, в великім археологічнім музеї Києва” (с. 93). А що до сього матеріалу він ніколи не підходив, тож і ті його помічення, які він висловлює на підставі невеличкого публікованого матеріалу, не можуть мати особливого значіння, і він сам добре робить, що, кінець кінцем, “стримується від слабо обґрунтованих гіпотез” (с. 94). Тільки ж, в результаті, завдання, котре він собі ставив — поруч наверхствовань “іранських і грецьких” вислідити “третій фактор” — середньоевропейський, “як ту базу, на яку наверхствовувалася як грецька, так і іранська культура” (“Эллинство”, с. 7), — зісталось зовсім не виконане, і навіть в выясненні “греко-іранських впливів” в подальших

¹ Російський академічний рецензент французької статті ак[адеміка] Ростовцева Н. Державин оцінив її ще різче: “Она, конечно, не делает никаких открытий, не дает нового материала” ... (“Анналы”, [т.] III, с. 230*). Сьому рецензентові, як він завважає, велика англійська праця ак[адеміка] Ростовцева була неприступна.

сторонах: середнього Подніпров'я, Волині, Подоння, ак[адемiк] Ростовцев мало що пішов далі того, як ся справа стояла в початках нашого століття і була представлена в I т. моєї "Історії".

Дуже мало відповідає становищу сучасної науки також трактування елементу "іранського", як його зве автор. В першій своїй праці він трактував його як "алародійський та іранський" (с. 6); але в дальших працях сей алародійський елемент вийшов з поля зору, і зiоставсь сам "іранський" — хоча, безперечно, культура, котрою автор займається, була походження передіранського, прийнята скитами, може, навіть пізніш, ніж вона стала поширюватись (незалежно від них) в кавказько-чорноморських районах. На се справедливо вказав Фармаковський в рецензії на "Эллинство"¹, і сказане там приходиться повторити і про англійську книгу автора.

В тій же рецензії дуже серйозно було поставлено закид своєвільного і необґрунтованого датування археологічного матеріалу, котрим ак[адемiк] Ростовцев обставляє свої висновки: "датировка могил у М.І.Ростовцева дуже часто мусить викликати не тільки сумніви, але й рішучі протести". Через те й висновки щодо етнічних і культурних наверствовань навіть в тій сфері, яка ближче займає автора, мусять прийматись з певною обережністю.

Ось чому я був змушений признати за цими працями більш декларативний, ніж обґрунтовано-інформаційний, характер. Можна побажати, щоб своїми сміливими, широкими узагальненнями вони викликали якнайбільш енергійну, інтенсивну роботу "на місцях": в археологічних збірках Києва, Харкова, Одеси і систематичні дослідчі заходи з боку археологічних комітетів України. Авторів за ці імпульси належить всяка вдячність. Але вони поки що мусять прийматись тільки як здогади, як робочі гіпотези, доки ближчі розсліди їх потвердять — або відкинуть.

Ся замітка була готова і віддана до друку (се було в березні с[ього] р[оку] — нинішня книжка виходить з великим запізненням), коли з'явилась вищезгадана російська книга автора про Скитію і Боспор*, віддана ним до видання на поч[атку] 1918 року і тоді ж розпочата друком, а докінчена тільки зимою 1924—1925 рр. Але, на жаль, се тільки перша половина задуманої і, очевидно, не доведеної до кінця праці. Вона містить тільки огляди матеріалу про Скитію і Боспор: літературного, етнографічного і головно археологічного — перегляд нахідок і особливо могильних розкопів.

В передмові С.Жебелюв, що доглядав сього видання, підносить вартість проробленої автором роботи для будучого "Corpus tumulorum"* що стоїть в плані Акад[емії] матеріальної культури (б[увшої] Археологічної комісії). Але автор мав навіть не стільки скаталогувати добуте і витягнути конкретне ним дане, скільки — як сам се каже — зазначити*, "що в сім напрямі ще

---

¹ "Русский исторический журнал", кн. 7, 1921, с. 204—205.

мусить бути зроблене”, — “бо те невелике, що добуто дослідом, покривається величезною масою того, що ще має бути зроблене, і може бути зроблене не в загальних оглядах (“сводных работах”), а в окремих спеціальних розвідках і каталогах” (с. 175—176). На кождім кроці автор підчеркує прогалини, недокінчені розсліди, їх безсистемність, ненауковість, неповноту опублікованих відомостей, силу нахідок і розкопів, що лишилися без ближчих звідомлень або й без всякої метрики — і то не тільки чисто дилетантських, випадкових, але й роблених під фірмою і контролем різних наукових установ. Книга автора, з сього боку, се акт обжалування старого російського хазяйнування: робилося хаотичне розхапування дорогоцінного археологічного матеріалу, без ладу громаджено його в московських та лєнінградських коморах, де тепер безпомічно крутиться дослідник, силкуючись відгадати, де, коли і в яких обставинах могла бути знайдена та чи інша цінна річ; загибель і зруйнування наукового матеріалу просто жахливі.

Автор в сій книзі силкується систематизувати сей матеріал територіально і хронологічно, маючи на увазі певні культурні течії та колонізаційні, етнографічні зміни. Робить він се в значній мірі навромацки, безвихідно хитаючися між сими двома способами пояснення — зміною культурних течій і зміною насельників, і ті загальні орієнтаційні пояснення, котрі він при тім робить, з огляду на масу нероз’яснених питань, зв’язаних з сею класифікацією, часом впадають в чисто піфійську неясність. Головна увага скуплена на Боспорі, найкраще обслідуванім, описанім і авторові найбільш відомім. Поза тим його райони — се властиво старі губернії Катеринославська з північною Таврією, Київська, Полтавська, з незначними змінами, і се ясно вказує на недостачу яких-небудь ясних внутрішніх критеріїв класифікації матеріалу. Автор, розуміється, дає цінні полічення про деякі спільні риси і деякі відміни в культурних типах, але вони дуже часто переходять з губернії до губернії або виникають в межах того самого району (губернії). Що твердо автор держить в руках — се матеріал еллінський та елліністичний: фабрикати метрополії і місцеві, зроблені під грецьким впливом; з сього боку він зачеркує — на жаль, тільки дуже побіжно, в невеликих обрисах — район впливів Боспору (куди належать і могили долішнього Дніпра) і район Ольбії. Те, що він ставить поруч того як “іранське”, йому самому являється складним, умовним і в своїм походженні неясним: що тут дійсно іранське, а що хетське, халдське, хетсько-лідійське чи хетсько-фригійське, що принесли кімерії й скити, що було дане перед ними (с. 304—306). А ще більш загадковим являється “третій елемент” — “стара місцева культура”. Отже, автор говорить на сю тему на с. 308:

“При нинішнім стані наукового досліду (скитська культура) уявляється нам майже виключно в аспекті культури верхніх пануючих верств суспільства, а для характеристики укладу життя нижчих, підвладних шарів суспільства, тільки частинно подібного з сею культурою верхів, матеріалу у нас дуже мало, в величезній більшості він випадковий і дуже нерівно-

мірно розложений. Найбільше знаємо для Подніпров'я, але зате майже нічого для всього району Кубані, Дону, Волги й Уралу. Через те скитською культурою доводиться називати культури верхніх верств суспільності в VII—III в. перед Хр[истом] на широкому просторі степів Полудневої Росії; саме ця культура верхів має той мішаний характер, з перевагою східних елементів, що ми зазначили вище. Культура сподів нам далеко менше відома, тому вивчення її в поодиноких областях — діло будучності. Однак я думаю, що і на всім іншому просторі, де панувала скитська культура верхів, ми стрінемо ту ж картину, котру ми знайшли на Подніпров'ї і на Побожі, себто два відмінні культурні уклади, що тільки частинно мішаються один з другим. Розбір культурно-історичних свідощтв, що буде даний нижче, покаже, що ми маємо право звати культуру верхньої верстви скитською і взагалі ділити людність наших степів на два шари, різко відмінні один від другого”.

Се “нижче” мало бути дане в II томі праці; в сім першій для того самого Подніпров'я, де автор найбільше знаходить матеріалу для характеристики місцевої людності, він дає тільки дуже загальні замітки, констатує дуже малу розробленість і неясність тутешнього матеріалу¹, — отже, кінець кінцем, лише постулює місцеві прикмети критерієм відмінності. Як і коли б міг дати автор більш конкретну і ясну картину пануючої скитської народності і підвладної місцевої людності, се зістається неясним. II том лишивсь ненаписаним, і замість нього автор дав свою англійську працю, в котрій культурного образу місцевої підвладної людності властиво не знаходимо зовсім. Коли б автор попрацював серед місцевих колекцій довше, він, може б, дав щось більше; але тон сеї книги взагалі дуже песимістичний — навіть там, де автор почуває себе найкраще озброєним²; а там, де

¹ “Сложность и трудность задачи систематизации материала для Киевской области лежит, однако, не в том, что материал добыт случайно, без должных наблюдений, разбросан и только частью опубликован... а в том, что мы имеем дело не с тем сравнительно простым составом вещей, который дают курганы остальных разобранных групп (де выбирались главным образом “царские похороны”), а с очень сложной культурно-исторической картиной, осложняемой еще и тем, что в Киевщине, наряду с большими курганами, копались и малые, невидные, свидетельствующие о жизни не только верхов населения.

Мы видим частью смену, частью сосуществование двух резко ограниченных культур: культуры керамики спирали и мэндра и культуры погребений со скорченными и окрашенными костяками. Я уже указывал, наконец, что все эти культуры сменяются очень плохо до настоящего времени известной культурой развитого бронзового периода и далее особой специфической и очень развитой культурой, имеющей очень много точек соприкосновения с ранним Гальштаттом, начиная с VII в. до Р[ождества] Х[ристового] связавшейся с Элладой через ее черноморские колонии. Та скифская культура, о которой мы говорили выше, культура, смешанная из элементов иранских, общевосточных и греческих, здесь, таким образом, встретилась с совершенно готовым культурным укладом, с сложившейся культурной жизнью, с оседлым земледельческим населением, жившим в укрепленных поселениях, хорошо вооруженным тем же железом, которым вооружены были и иранцы” — с. 465—466.

² “Для написания истории Боспора по археологическим материалам время далеко еще не настало, так как на каждый более или менее разрешенный вопрос приходится десятки других не разрешенных, без разрешения которых, однако, возможна не культурная история Боспора, а только выделение отдельных, часто не самых важных, черт ее” — с. 176.

йому прийшлося б характеризувати, методом виключення еллінських та “іранських” елементів, стихію місцеву, він не пішов би, мабуть, далі обережних підходів, коли б писав свій другий том в нинішнім часі. З виїздом же за кордон місцевий матеріал став йому неприступним, і замість обережного детального обслідування його він дав широкий і самопевний начерк того, що насувалось йому в його роботі, — але в дотеперішніх працях ще дуже мало обґрунтовано.

огляд українського друкарства XV—XVIII вв. / Збірник Філологічної секції НТШ у Львові. — Т. 19/21. — Львів, 1925. — 418 с.

М.И.Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.

M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°.

M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5—18.

М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская академия истории материальной культуры), 1925, VIII + 623 с.

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151—158. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія із правками зеленим чорнилом (аркуші зшиті вгорі ліворуч білою ниткою) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17988. — 13 арк.). На арк. 1 червоним чорнилом вгорі праворуч позначка “IV кн. Укр. 25 р.”. Без підпису.

Подається за першодруком.

Рецензія має дві частини. Першу М.Грушевський написав у березні 1925 р. як завершену студію та одразу віддав до друку. Однак через відсутність фінансування вихід “України” затримався. Якраз в цей час вийшла нова книга М.Ростовцева, з якою М.Грушевський зміг ознайомитись. Тому наприкінці квітня 1925 р. він дописав другу частину, присвячену огляду останньої зазначеної у титулі рецензії книги.

с. 223 ...Мих. Ів. Ростовцев, зробивши собі ім'я в початку 1900-х рр. працею з сфери економічної організації старого Риму... — М.Грушевський має на увазі роботи: *Ростовцев М.И.* История государственного откупа в Римской империи: От Августа до Диоклетиана. — СПб., 1899. — 320 с.; *Його ж.* Римские свинцовые тессеры. — СПб., 1903 (цю докторську дисертацію супроводжувала публікація каталогу свинцевих римських пломб).

...студія про археологічні сліди римських валог Криму, опублікована 1900 р. ... — див.: *Ростовцев М.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения. — Ч. СССХХVIII. — СПб., 1900. — Март. — Отдел классической филологии. — С. 140—158 (у розділі окрема пагінація).

...студія про декоративне мистецтво чорноморське, в двох томах... — див.: *Ростовцев М.* Античная декоративная живопись на Юге России: В 2 т. — СПб.: Издание Императорской археологической комиссии, 1913—1914.

...випустив... популяризацію своїх поглядів на ролю грецького та іранського елементу в культурній житті Чорномор'я... — див.: *Ростовцев М.* Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. — Петроград: Изд-во “Огни”, 1918. — VIII + 190 с.

с. 223—224 ...загальний огляд важніших відкриттів і наукових праць щодо чорноморських країв в “Journal des Savants”... — див.: *Rostovtzeff M.* L'Exploration Archéologique de la Russie Méridionale de 1912 à 1917 // Journal des Savants. — 1920. — No. 18. — P. 49—61, 109—122.

с. 224 ...спеціальніі статті: “Queen Dynamis of Bosphorus”, 1919, “L'Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l'Égypte Protody-

nastique", 1920, "The Treasure of Astrabad", 1920, "South Russia in the Prehistoric and Classical Period", 1921, "Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale", 1921 — йдеться про роботи: Rostovtzeff M. Queen Dynamis of Bosphorus // Journal of Hellenic Studies. — 1919. — No. 38. — P. 88–109; Rostovzev M. L'Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l'Égypte Protodynastique // Revue Archéologique. — 5 sér. — 1920. — No. 12. — P. 1–37; Rostovtzeff M. The Sumerian Treasure of Astrabad // The Journal of Egyptian Archaeology. — 1920. — Vol. 6. — No. 1 (Jan.). — P. 4–27; Rostovtsev M. South Russia in the Prehistoric and Classical Period // The American Historical Review. — 1921. — Vol. 26. — No. 2 (Jan.). — P. 203–224; Rostovtzeff M. Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale // Revue des Études Greques. — 1921. — No. 32. — P. 462–481.

Останній висновок автора висловлений в отсих міркуваннях... — далі М.Грушевський подає цитати із праці М.Ростовцева у власному перекладі.

Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низькій стані англійського фунта коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки! — М.Грушевський після повернення до України відновив налагоджені ним під час еміграції зв'язки із закордонними книготорговельними фірмами, в яких у червні 1924 р., разом з іншими виданнями, замовив і книгу М.Ростовцева "Iranians and Greeks in South Russia". Втім, 29 липня 1924 р. паризький книготорговець та видавець Марсель Жіар повідомив вченого, що не знайшов цієї книги у Парижі та застеріг, що книгу "важко дістати шляхом обміну, оскільки праці, замовлені таким чином у Великобританії, коштують надмірно". (Цит. за: Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 146). Зрештою, книгу вчений зміг придбати за 4 фунти 6 шилінгів 10 пенсів (що, відповідно, склало 46 рублів), вже на початку жовтня 1924 р. вона була на його робочому столі (див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 170. — № 5. — Арк. 52).

с. 228 ... "Анналы", [т.] III, с. 230... — йдеться про рецензію, що була опублікована у редактованому Ф.Успенським та Є.Тарле петроградському академічному часописі загальної історії "Анналы" (1923. — Т. 3).

с. 229 ...вищезгадана російська книга автора про Скитію і Боспор... — див.: Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. — Ленинград, 1925. — 622 с.

"Corpus tumulorum" — з лат.: "Звід курганних пам'яток".

...автор мав... — як сам се каже — зазначити... — тут і далі М.Грушевський цитує М.Ростовцева у власному перекладі українською мовою та зазначає відповідні сторінки рецензованого видання.

The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History, Economics, Philology and Literature. 1924 (vol. II, № 6, March 1924, с. 465–672; vol. III, № 7, June 1924, с. VIII + 240; vol. III, № 8, December 1924, с. XV + 241–480)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 178–179. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17223. — 4 арк.). На арк. 1 чорнилом позначка "323". Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський.

Подається за першодруком.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. В.С.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СХХХVIII–СХL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)